

DETERMINIZMUS AZ AKARATBAN

Szakáts Kálmán IV. jlt.

ÁLLAM- ÉS JOGELMÉLETI TANSZÉK.

B e v e z e t é s

A jelen korszak legfontosabb ideológiai kérdései közé tartozik a szabadság problémája és viszonya a joghoz, törvényességhez. Ez nemcsak elméleti, de jelentős gyakorlati kérdés is, a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet idején.¹ Már Engels is rámutatott arra, hogy "Erkölcstről és jogról nem igen lehet beszélni anélkül, hogy ne érintenők az ugynevezett szabad akarat, az ember beszámíthatósága, a szükség-szerűség és szabadság egymáshoz való viszonyának kérdését."²

A filozófia történetében először, valóban tudományos alapon, a marxizmus leninizmus klasszikusai közelítették meg a szabadság és szükségsszerűség viszonyát Hegel munkáinak kritikai elsajátításával, ezeknek a filozófiai kategóriáknak mély, tudományos bírálatát adva.

Hegel a Grundlinien der Philosophie des Rechts című munkájában rámutat arra, hogy a szabadság absztrakt kategória, mely mindenekelőtt a jogban jelentkezik³ és ilyen módon az akaratnak, mint a szabadság egy részének megjelenési formája. Ezért a jog a szabadság jelenléte, nem pedig önkény, mert bizonyos feltételek által van meghatározva.

Az ember számára szabadnak lenni annyit jelent, mint ismerni cselekedeteinek határait és szükségességét, melyek a létező világnak és törvényeinek vannak alávetve.

Ezzel összefüggésben Hegel azt állította, hogy a szükségsszerűség nem minden jelenségben - dolgokban és tárgyakban - létezik, hanem "isten lényegében". Ezért a szabadság nem az emberek aktív cselekményeiben

nyilvánul meg – a valóság átalakításának vonatkozásában –, hanem a létező valóság passzív megértésében és a hozzá való alkalmazkodásban.⁴

Engels és Lenin pozitíven értékelve Hegel eszméit a szabadság és szükségszerűség egységéről, határozottan elvetették a szükségszerűség ideálista fogalmát. Lenin rámutatott arra, hogy a külvilág törvénye a természetnek és az ember célszerű tevékenységének alapja. Ennélfogva valóságos, nem pedig illuzorikus szabadság csak akkor lesz, ha az emberek tevékenysége a felismert szükségszerűségből indul ki s ha ez megfelel a valóság objektív törvényszerűségének. Lenin szembeállítva a materialista dialektikát a hegeli filozófiával rá mutatott arra, hogy az ember gyakorlati tevékenysége során függ az objektív világtól, amely által determinált. A szabadság és szükségszerűség problémája a marxizmus – leninizmus egyik kulcskérdése és ehhez képest sok relátióban és részleteiben is, filozófiailag feldolgozást nyert. E problémának egy jelentős pontja, nevezetesen az akarat, illetőleg az akaratszabadság kérdése egészen a legutóbbi időkig háttérbe szorult, bár egészen méltánytalanul. E probléma elhanyagolásának okát két tényezőre vezethetjük vissza: Az ideológusok egy része, bár helytelenül, teljesen azonosította az akaratszabadság kérdését a szabadság és szükségszerűség kérdésével. Ennek folytán az utóbbi megoldásban az előbbi megoldását is vélték. E filozófusoknak javára kell írunk, hogy ők a „szabad akaratot” reális kérdésként értékelték, viszont megtévesztette őket Engelsnek a szabadság és szükségszerűség dialektikus összefüggéseinek fejtegetése, amelyben Engels a szabadságról, mint „igazi” akarat-szabadságról ír.

A filozófusok másik része tagadta, hogy létezne ilyen probléma és az akaratszabadság elméletét meseszerűnek, régen megcáfoltnak és negatív jelentőségűnek tekintette.

Felmerülhet a kérdés, indokolt-e a szabad akarat problémájának felélesztése még akkor is, ha az előző két álláspontot helytelennek tartjuk? Mielőtt e kérdésre válaszolnánk, megjegyezzük, hogy a dialektikus materializmus tagadja az akarat szabadságát, de ugyanakkor használja a szabad akarat kifejezést, bár a „klasszikustól” eltérő értelem-

ben. A dialektikus materializmus ugyanis a szabad akarat fogalmán egyrészt az akaratnak az objektív külső környezet relációjában fennálló viszonylagos függetlenségét érti, másrészt mint a törvényszerűségeket felismerő akarat jelzőjét. A feltett kérdésre, hogy indokolt-e a szabad akarat problémájának felvetése, igenlő választ kell adnunk, még pedig két szempontból. 1./ Emberi akarat kétségtelenül van, ebben az esetben viszont a tudománynak is kell foglalkoznia vele. Ugyanis az akarat problémája legszorosabb kapcsolatban van a filozófia, az etika, a pszichológia, a jogtudomány és a pedagógia alapvető kérdéseivel. 2./ A szabad akarat elmélete a jelenkori idealista filozófiában, a teológiában jelentős helyet foglal el, de nagyjelentőségű kérdése az újkantianus, valamint az egzisztencialista filozófiának is. Ezeknek az elméleteknek mélyreható bírálata megkívánja, hogy e problémát a marxista filozófia egyértelműen tisztázza.

I.

Minden filozófia fejlettségi fokát, tudományos színvonalát alapvetően meghatározza a társadalmi viszonyok, valamint a társadalom - és természettudományok fejlettségi foka. Ez a tétel a dialektikus materializmusra is érvényes, ámde ennek - a többi filozófiával szemben - hatalmas előnye az, hogy olyan osztálynak a világnézete, amelynek létérdeke a világ valódi törvényszerűségeinek feltárása, s így osztályjellege nem jelent egyuttal osztálykorlátot is.

Ennek megfelelően a dialektikus materializmus az akaratszabadság kérdésében is a valóságot, igazságot tanítja, tehát semmiféle vallási, metafizikai kötöttsége nincs, s megoldásai az adott korszak legfejlettebb természet- és társadalomtudományi eredményeire épülnek s összhangban vannak azokkal.⁵ Ennél fogva ez a kötetlenség kötöttséget is jelent egyben, a természet- és társadalomtudományok adott fejlettségi fokához. Ez határozza meg objektíve - a már említett szubjektív okok mellett - az akarat meghatározottsága problémájának hiányos kidolgozását.

Az "akaratszabadság" a determinizmus és indeterminizmus problémájának egyik központi kérdése. - A determinizmus az összes jelenségek meghatározottságát jelenti, tehát jóval szélesebb körre terjed ki, mint az akarat meghatározottságának szférája. - Az akarat determináltsága a determinizmus legkényesebb kérdéseinek egyike, mivel a tudományok jelenlegi fejlettségi fokán nem bizonyítható maradéktalanul - természettudományos apparátussal - az akarat determináltsága.

Az akarat dialektikus determináltságának tana megállapítja, hogy milyen szerepet játszanak az emberi akarat kialakulásában a különböző társadalmi, fiziológiai, pszichológiai, természeti tényezők. - "Ha sikerül bebizonyítani, hogy az emberi akarat nem a determináltság tényében, hanem csak determinizmusának módjában és formájában különbözik a többi jelenségtől, akkor ezzel a determinizmus elméletét és a materializmus látszólag legsebezhetőbb pontját védtük meg." ⁶

Az "akaratszabadság" fontos része az emberi szabadság kérdésének is, miként arra már a bevezetőben utaltunk. Ezért az "akaratszabadság" problémáját a szabadság-elmélettel összhangban kell megoldani.

Az előzőekből következően az "akaratszabadság" összefügg a társadalmi törvényszerűség kérdésével is. Mivel ez utóbbi statisztikai jellegű, a "szabad akarat" pedig elsősorban az egyénnel kapcsolatos, tehát vizsgálni kell, hogyan hat az egyes ember akaratára a társadalmi törvényszerűség.

Mindezek alapján összefügg az "akaratszabadság" az okozatossággal és a megismeréssel, tehát azzal, hogy milyen hatással vannak a meglevő bekövetkező okok /lehetőségek/ és feltételek, illetőleg, hogy milyen szerepe van az egyes akaratok létrejöttében a helyes és helytelen felismerésnek.

Szoros összefüggés áll fenn az "akaratszabadság" és az etika, pszichológia, pedagógia illetőleg jog között, mikor is arra kell választ adni, hogy a determinált akaratú embert milyen alapon lehet felelősségre vonni, vagyis arra, hogy létezik-e az alapvető meghatározottság mellett

víszonylagos szabadság is, azaz az illető cselekedhetett volna másképp is, mint ahogy cselekedett. A kérdést a pedagógia területére vetítve ez úgy jelentkezik, hogy vajon összeegyeztethető-e az eredményes pedagógiai tevékenység az emberi akarat determináltságával.

Az eddig elmondottakból kitűnik az, hogy az « akarat szabadság » nemcsak a legrégibb, de a legsokoldalubb filozófiai problémák közé is tartozik. A megoldás nemcsak a filozófia feladata, hanem a többi társadalomtudományé is.

Jelen dolgozat ennek a nagy témának csak néhány részét érinti, illetve tárgyalja, azon megfontolás alapján, hogy a kitűzött feladata csak az, hogy e problémát az állam- és jogelmélet tükrében megvilágítsa.

II.

1. Az emberi szabadság fogalma nem alapozható meg annak megoldása nélkül, hogy a szükségszerűség felismerésén alapuló akarat teljesen determinált-e vagy pedig relatív autonómiája van. A marxizmus megszüntette a determinizmus és a szabadság metafizikus szembeállítását, a szabadságot a szükségszerűség felismerésétől téve függővé.⁷

Az « akarat szabadság » problémája két, egymástól el nem választható és nem azonosítható alapkérdésre vezethető vissza :

a./ az akarat determinált-e vagy sem ?

b./ az emberi tudat in abstracto milyen kapcsolatban van a társadalmi törvényekkel ? Erre a kérdésre Engels válaszol, mikor azt mondja : « Mennél szabadabb tehát egy ember ítélete egy meghatározott kérdésben, annál nagyobb szükségszerűséggel lesz az ítélet tartalma meghatározott, míg a tudatlanságon alapuló bizonytalanság, amely sok különböző és egymásnak ellentmondó döntési lehetőség között látszólag önkényesen választ, éppen ezzel bizonyítja nem szabad voltát, azt, hogy a tárgy uralkodik rajta, holott éppen neki kellene azon uralkodnia. »⁸

Az első kérdésre azonban Engels sem itt, sem máshol nem ad egyértelmű választ, ugyanis az egy vagy többféle döntés objektív lehetőségének a problémája háttérben marad. Tehát a szükségszerűség és a sza-

badság dialektikus materialista megoldása nem ad megfelelő választ az akarat determináltsága, illetőleg indetermináltsága kérdésére. Ezért a két problémát a behatóbb vizsgálódás céljából időlegesen el kell választani. Ez közel sem jelenti e különválasztás abszolutizálását, ami súlyos hiba lenne, tekintve, hogy objektíve az akaratfolyamatok két különböző, de szervesen összefüggő oldalát alkotják. Így tehát az akarat meghatározottságának kérdését először el kell határolni a szabadság és szükségszerűség problémájától, később pedig ismét össze kell kapcsolni a kettőt.

A történelmi materializmus konkrét választ ad arra, hogy melyek a szabadságot meghatározó tényezők, s közöttük milyen sorrend áll fenn, e feltárt törvényszerűségek mégsem adnak teljes választ a « szabad akarat » problémájára. Ennek oka az, hogy az egyes ember akaratát egyéni és általános vonások határozzák meg, ilyen módon a « szabadakarat » problémája egyesíti magában az egyest és az általánost. A történelmi materializmus pedig az emberi akarat általános meghatározottságát vizsgálja, elsődlegesnek tartva az általánost az egyessel szemben : « A szubjektivizmus helyét az a felfogás foglalta el, amely szerint a társadalmi folyamat olyan, mint valami természettörténeti folyamat, és amely nélkül természetesen nem is lehetett volna társadalomtudomány . . . individuumok nem csak a szellemi, hanem a fizikai világban is léteznek. Csakhogy a fizikai világban már réges-régen végbement az « individuumok » alárendelése bizonyos általános törvényeknek, a társadalom területén viszont ezt csak Marx elmélete hajtotta végre szilárdan. »⁹

A társadalmi törvényekről szóló marxista megállapítások jelentősége, fontossága alig felmérhető, ugyanakkor az « akarat szabadság » problémájának megoldásához feltétlenül ki kell azt egészíteni az akarat determináltságának kérdésével. E kettő elválaszthatatlan, mert az általános törvényszerűségek egyéni vonásokon keresztül jutnak kifejezésre az egyes ember akaratában.

A./ Az igazság, a valóság felfedezésének egyik döntő feltétele, hogy helyes módszerrel vizsgáljuk az illető jelenséget. Az alkalmazandó mód-

szer a vizsgálandó tárgy sajátosságaitól függ, vagyis meg kell keresnünk az adott jelenséghez a legalkalmasabb módszert.

A jelenségeket általános és egyedi vonások jellemzik. A jelenségek általános, egyetemleges ismérveit, jegyeit a filozófia módszerével vizsgáljuk. A marxista filozófia a természet, társadalom s az emberi gondolkodás közös törvényszerűségeit, általános vonásait a dialektikus módszer segítségével tárja fel. Ennek megfelelően az emberi akarat minden más jelenséggel közös vonásait is a marxista dialektikus módszer segítségével vizsgáljuk. Az emberi akarat egyedi speciális vonásait a fiziológia és pszichológia kutatja sajátos módszereivel, amelyekben a kutatott tárgy sajátosságainak megfelelően érvényesülnek az általános törvényszerűségek.

Az emberi akarat kutatásánál felmerül az objektív és szubjektív módszer alkalmazásának a kérdése. Igen vitatott és bonyolult annak az eldöntése, hogy a tudati jelenségek vizsgálatánál mikor és milyen arányban alkalmazható az egyik, vagy a másik módszer. Más jellegű megfigyelési tárgyaknál ez nem problematikus, az álláspont egységes: az objektív módszer maximális felhasználása a szubjektív momentumok lehető legszűkebb körre szorításával. Az akarat problémájának specialitása, valamint bonyolultsága és a természettudományok fejletlensége szükségessé teszi, hogy az objektív módszer rovására engedményeket tegyünk a szubjektív módszer javára. A marxista dialektika azonban a tudati jelenségek sajátos törvényszerűségei feltárásánál is az objektív módszert tartja döntőnek minthogy a tudatot az egységes anyagi világ részének tekinti.

A tudat - vizsgálódásainak szempontjából - kétoldalu jelenség: egyrészt magasrendűen szervezett anyag terméke / tehát anyagi/, másrészt szellemi jellegű is annyiban, amennyiben a tudati kép visszatükrözi az anyagi világot anélkül, hogy megduplázódna. E kettősség következtében az objektív módszer alkalmazásának a problémája is kettős, azaz mennyiben alkalmazható a fiziológiai folyamatok és mennyiben a pszichológiai folyamatok vizsgálatára. - A fiziológiai folyamatoknál azok anyagi jellegénél fogva akadálytalanul alkalmazható elvileg az objektív módszer, mert „

... a mi objektív magyarázatunk valóban tudományos jellegű, azaz mindig az okhoz fordul, mindig az okot keresi.¹⁰

Az agyműködés fiziológiai módszerrel történő feltárása nem jelenti a tudat és így az akarat teljes megismerését, hiszen a fiziológiai folyamatok általában csak formák, amelyeken keresztül a társadalmi és egyéb indító-
okok hatásukat kifejtik. Az objektív módszer a pszichológiában is alkalmazást nyer, hiszen a pszichés folyamat is reálisan lezajló, melynek meg vannak a maga sajátos törvényszerűségei. Ugyanakkor nem elhanyagolható a szubjektív módszer sem, amely azonban az objektív módszernek alávetett és csak azzal összhangban, az általa feltételezett lehetőségek határain belül használható fel.

A jövőt illetően fontos feladat az objektív módszer kiszélesítési lehetőségeinek a kutatása, különös tekintettel a cselekedetekre, mert az akarat a cselekedeteken keresztül teljesen objektív formát nyer.

B./ Az eddigi fejtegetésekből már kitűnik az, hogy az "akaratszabadság" problémájának a megoldásához foglalkoznunk kell a szükségzerű és véletlen kategóriáival. Ahhoz azonban, hogy e feltételt teljesíthessük és egyértelműen állástfoglalhassunk, a valóság jelenségeinek összefüggéséből kell kiindulnunk.

A mozgásban levő anyag vizsgálata során bebizonyosodik a jelenségek egyetemes, általános és kölcsönös összefüggése, kölcsönös feltételezettsége és végtelen összefonódottsága. "A tudománynak az a feladata, hogy feltárja a vizsgált jelenségek egyetemes összefüggését. A tárgy megértése annyit jelent, hogy a tárgyat sokoldalu összefüggéseiben, közvetítettségében tanulmányozzuk."¹¹ A jelenségek egyetemes törvényszerű összefüggésének egyik formája az okáság. Midőn valamely jelenséget ~ változásaiban ~ tanulmányozzuk, elsősorban annak okait kell kutatni, tehát valaminek a tudása elsősorban az okok ismeretét jelenti.

"Hogy az egyes jelenségeket megértsük, ki kell ragadnunk őket az általános összefüggésből és elszigetelten kell szemügyrevennünk őket, akkor a váltakozó mozgások közül az egyik okként a másik okozatként fog megjelenni."¹² Az ok és okozat kölcsönös viszonyban állanak. Az okozat

az ok hatásának az eredménye. Az okság a jelenségek olyan kapcsolata, amelyben az egyik létezését mindig követi a másik létrejötte, azaz az ok időben megelőzi és kiváltja az okozatot.

A jelenségek oksági összefüggése egyetemes jellegű. Nincsen olyan jelenség, amelynek ne lenne oka, és ami az egyik viszonyban okozat, az a másokban ok lehet és viszont. Az okság törvénye azt fejezi ki, hogy a világ valamennyi jelensége okságilag feltételezett. A materialista dialektikus értelemben a jelenségek oksági összefüggése objektív, és az ember agya visszatükrözi. Már itt ki kell emelnünk, hogy az agy nemcsak passzív visszatükröző, hanem egyúttal aktív tényező is az anyagi világ egyetemlegességében. Ez a kölcsönhatás az, amelynek eredője az ember a karatának determináltsága. Az okság törvényének következetes végigvitele kizárja az irracionális, metafizikus tényezőket.

Az okot meg kell különböztetni az alkalmától. « Az alkalom olyan esemény, amely közvetlenül megelőz valamely más eseményt, alkalmat ad megjelenésére, de nem létrehozója ennek az eseménynek. »¹³

Az, hogy az okot nem mindig követi a várt hatás, nem a törvény egyetemes jellegét cáfolja, hanem objektív jellegét igazolja, vagyis azt, hogy a tudattól függetlenül olyan esemény következett be, amelyet a tudat tévesen vagy egyáltalán nem tükrözött vissza.

Az oksági viszonyban szereplő erők, az okok nem egyenlő jelentőségűek. A tudomány feladata, hogy feltárja a meghatározó okokat egy meghatározott rendszerben. Ez – mint arra még később kitérünk – nem jelenti az ok kiválasztás /adekvát kauzalitás/ elméletének felujtását.

Az oksági viszony nem független a környező jelenségektől, ezek gátló, vagy elősegítő hatással lehetnek az ok következményei érvényesülésére, ezek összességét feltételeknek nevezzük. A feltételektől függően ugyanazt a jelenséget különböző okok hozhatják létre, és viszont egy és ugyanazon ok különböző okozatokra vezethet.

Az ismeretelmélet okságról szóló tanításait nem lehet mechanikusan átvinni az egyes szaktudományok területére, így a jogtudományokba sem. A jogi okozatosság problémájának helyes elméleti megoldásának

a következő feltételei vannak : a./ az okozatosság megoldásának a problémáját a konkrét tudományokban a marxizmus-leninizmus által kidolgozott oksági tannal összhangban kell megoldani. b./ Az okozati összefüggésről szóló jogi tanításnak az összes jogágazatok szempontjából egységesnek kell lenni és oly elvek figyelembevételével kell megoldani, amelyek lehetővé teszik a jogellenes eredménnyel kapcsolatos felelősség összes esetére kiterjedően az ítélet érvényességét. c./ Végezetül e tételeknek minden konkrét jogellenes cselekménnyel kapcsolatos esetben alapot kell adni az olyan ítéletekhez, amelyek megfelelnek a szocialista jog szerinti felelősség alapvető elveinek.

Az " okozati összefüggés kérdését nem lehet úgy szemlélni, mint a jogtudománynak csupán egy vagy több ágazatához tartozó problémát. Ez a kérdés meghaladja a jogtudomány egyes ágazatainak a kereteit és azt az általános jogelméletnek kell tanulmányozni a jogsértések minden fajtáját tekintve.¹⁴

Az okozati összefüggés kérdése a jogban meghatározott anyagi következmények vonatkozásában jön létre. E történések az objektív törvényeknek megfelelően következnek be, tehát a problémát csak az okozatosság természeti törvényei alapján lehet helyesen eldönteni. A jogviszonyok területén azonban ennek az általános filozófiai tételnek az alkalmazása speciális tanulmányozást igényel ! E kérdés egyértelmű megoldása még nem valósult meg, és számos eltérő nézet alakult ki a marxista jogirodalomban.

A marxizmus tanítása szerint a természet és a társadalom összes jelenségei egymással kölcsönhatásban állanak. Azonban, ha mindennemű korlátozás nélkül megállapítanánk a társadalmi viszonyok résztvevői felelősségét cselekményeik jogellenes, társadalomra veszélyes következményekkel való kapcsolata esetén, ez odavezetne, hogy a legtávolabb eső feltételekkel kapcsolatban is megállapítható lenne a felelősség. " A valóságból kiszakított bármilyen olyan jelenség, amely olyan kölcsönös kapcsolatban van, hogy valamelyikük hiánya esetén nem állna be a másik sem, feltételként és következményként jelentkezik, minthogy pedig sok esetben a felelősséghez nincs szükség bűnösségre, vagy az magának a cselekménynek a jellegéből folyik /egy sor polgári jogviszony, szándékos bűncselekmény mi-

előírt következményei, gondatlan cselekmények, stb./, tehát a felelősség területe megengedhetetlenül kiszélesedne.”¹⁵

Az okozatosság fajtáinak az elhatárolását csak a véletlen és a szükségszerű következmények megkülönböztetése alapján végezhetjük el. A szükségszerű és véletlen kapcsolatok elhatárolása megfelel a dialektikus materializmus megkülönböztetéseinek, amelyek bármely tudomány, így a jogtudomány számára is alkalmasak. Lenin szavaival élve: „ Elvetünk, mint véletleneket egy sor ismérvet, elválasztjuk a lényegest a látszólagostól és ezeket egymással szembe helyezzük.”¹⁶

Az olyan cselekmények esetén, amelyek véletlenül idéztek elő eredményt, kialakul bekövetkeztük absztrakt lehetősége, azonban az nem a fennálló feltételek alapján válik valósággá, hanem bizonyos további feltételek csatlakozása folytán, viszont az olyan cselekményeknél, amelyek feltétlenül előidézik az eredményt, kellő alap alakul ki az eredmény bekövetkeztéhez, amely azután a fennálló feltételek alapján válik valósággá.

Az itt kifejtetteket nem lehet azonosítani az okozatosság idealista adekvát elméletével. A marxizmus abból indul ki, hogy elismeri az okozás objektív jellegét és ezen az alapon az okok objektíve egyenlőtlen értékét, azaz a szükségszerű és véletlen objektív minőségi különbségét az adekvát kauzalitás elmélete pedig a tipikus okozatosság idealista szubjektív értékelési kritériumából indul ki. Tehát a dialektikus materializmus álláspontja szerint ugyanaz a jelenség az egyik függőségben szükségszerűnek jelentkezik, a másokban pedig véletlennek. Mivel mindig két konkrét, a valóságból kiszakított jelenséget elemzünk, azok kapcsolata vagy mint szükségszerű, vagy mint véletlen jelentkezik. A véletlen a jelenségek olyan találkozásánál fordul elő, amelyek viszonylag függetlenek egymástól.¹⁷

Minden tudomány a tárgyat képező okokat és következményeket ragadja ki kölcsönhatásából tanulmányozásuk végett. A jogtudomány területén okként az ember cselekményét tanulmányozzuk, illetőleg annak társadalomra veszélyes, vagy más káros következményeit, mint a jogellenes cselekmények eredményét. „ A szükségszerű okozás ebből a

szempontból akkor forog fenn, ha a bekövetkezett eredmény az alany vizsgált cselekményéből következik. Véletlen^{szerű} okozásról akkor van szó, ha a bekövetkezett eredmény nem az alannak vizsgált cselekményéből következik, hanem mellőkes okokból következett be, amelyek csatlakoznak a vizsgált cselekmény^{hez}.¹⁸ -- A szocialista jogtudomány elismeri a cselekvéstől való tartózkodással történő okozás lehetőségét. Az eredményt annak mulasztása okozza, aki köteles volt cselekedni. Helyesen mutat rá Alexandrov: "A jelenségek közötti okozati összefüggés magyarázó ítéletekkel szemben a jogszabályok mindenekelőtt az emberek kötelező és jóváhagyott lehetséges magatartására vonatkozó ítéletek."¹⁹

C./ Az "akaratszabadság" problémájának központi kérdése a szükségszerű és véletlen kategóriáinak helyes értelmezése, hiszen annak az eldöntése, hogy adott feltételek megléte esetén egy vagy többféle akarat jöhet-e létre, összefügg azzal a kérdéssel – általános síkon – hogy a jelenségek a feltételek összessége által teljesen meghatározottak-e vagy sem.

A dialektikus materializmus még nem teljesen tisztázott kategóriája a szükségszerűség és a véletlen. Hangsúlyozni kell, hogy nem e kategóriák megléte, objektív volta a vitatott, hanem inkább csak a részletei, amelyek mind ezideig tisztázatlanok. E problémát sem a marxizmus-leninizmus klasszikusai sem a modern marxista irodalom nem dolgozta ki egyértelműen. E problémák részleteire nézve még az 1958-ban megjelent "A marxista filozófia alapjai" c. szovjet tankönyv sem ad megoldást. Igaz, nem is igényelhető tankönyvtől, hogy e problémákat részletekbe menően elemezze. Ámde midőn ama meggyőződésünket hangsúlyozzuk, hogy a tankönyv alapjaiban helyes felfogását adja a szükségszerű és véletlen kategóriáinak, ugyanakkor meg kell állapítani, hogy e kérdés nagyvonalú kezelése és terminológiai pontatlanságai megtévesztőek, ennek eredménye az, hogy marxista szerzők bár álláspontjuk majdnem azonos, igen élesen polemizálnak az egyes részletkérdésekre adott válaszokkal.

Jelen dolgozat keretein túlnő az, hogy e vitákat és különböző álláspontokat ismertesse, és azokban külön-külön állástfoglaljon. Feladatunk csak annyi, hogy a különböző álláspontokból kiválasszuk az "akaratsza-

badtság » problémáját érintő kérdéseket, és ezeket lehetséges összhangba hozzuk.

Szükségszerűnek tekintjük azokat a jelenségeket, amelyek a dolgok lényegéből fakadnak, elkerülhetetlenek és egymással szoros térbeli és időbeli összefüggésben vannak. A « véletlenek, vagyis azok a dolgok és események, melyeknek benső összefüggése egymással annyira távolosó vagy kimutathatatlan, hogy nem létezőknek tekinthetjük, elhanyagolhatjuk őket.»²⁰ Ez az Engels-i definíció nem jelentheti azt, hogy a véletlent általában is el kellene hanyagolni, amál kevésbé, mert a dialektikus materializmus tanítása szerint – mint az a definícióból is kitűnik – abszolút, «tiszt» véletlen nincs, hanem csak relatív, ami azt jelenti, hogy ami az egyik viszonyban véletlen, az a másikban szükségszerű. Engels ilyen értelemben mondja, hogy az-ami nem az in concreto vizsgált folyamat szükségszerűsége – elhanyagolható. Tehát minden jelenség bizonyos feltételek és okok által szükségszerűen meghatározott, azaz minden jelenség szükségszerű összefüggésben áll az okok és feltételek meghatározott csoportjával, és ebben az összefüggésben minden jelenség minden mozzanata elkerülhetetlen. A dialektikus materializmus tanítása szerint a szükségszerű összefüggés csak a jelenségek meghatározott csoportjával kapcsolatban áll fenn. Ebből következően a jelenségek összes többi részével a jelenség véletlen összefüggésben áll, ami annyit jelent, hogy a jelenségek meghatározott csoportjára terjed csak ki, hanem azt is, hogy a jelenségek elkerülhetősége csak adott összefüggésben áll fenn, míg totalitásban a jelenségek elkerülhetetlenek, mert a véletlen összefüggések mellett mint aktív tényezők, az okok és feltételek elkerülhetetlenül meghatározzák az adott jelenséget.»²¹

A tudomány a statisztikus törvények feltárása során sem mond le olyan törvényszerűségeket kutatásáról, amelyek az egyes jelenség determináltságát fejezik ki. Így a történelmi materializmus sem az egyes emberek cselekedetét vizsgálja totalitásában, hanem csak a törvényszerűséggel összefüggésben,²² viszont a «konkrét» társadalomtudományok az egyedi determináltságot is kutatásuk körébe vonják, és így azon jelen-

ségeket, melyeket a történelmi materializmus, - a társadalmi törvények összefüggésében - véletlennek tart, ezek szükségszerűnek, determináltak tekintik. - Eddig a szükségszerűség és a véletlen problémáját is absztraktó vizsgáljuk azon célból, hogy egyértelműen a zavaró körülményektől eltekintve kimutassuk ezek determináltságát. Hibát követnénk el, ha itt megállanánk, mert a vizsgált probléma még igen sok lényeges kérdést tartalmaz a tárgy takon kívül, melyek megválaszolása elmaradt, mivel csupán az absztrakt szükségszerűségre szorítkoztunk.

Az absztrakt kategória lebontása új diátingciók megtételére készített. Elsősorban is meg kell vizsgálni, hogy az adott jelenség milyen okokkal és feltételekkel áll szükségszerű összefüggésben. E vonatkozásban különböztetnünk kell a folyamatok lényegéből eredő belső szükségszerűséget máshonnan eredő külső szükségszerű összefüggések között. A belső szükségszerűség a törvényszerű összefüggést, az általános folyamaton belül - jelenti, addig a külső szükségszerűség általában az egyéni sajátos vonások megjelenése. - A külső szükségszerűség, mint belső véletlen jelenik meg a belső szükségszerűség pedig - a külső okok szempontjából - mint külső véletlen. A valóságban a jelenségek külső és belső szükségszerűségek által meghatározottak. A szükségszerűségek e két fajtáját csak a dinamikus módszer segítségével tudjuk egymástól megkülönböztetni, vagyis a szükségszerű összefüggést az okok, feltételek és a létrejött jelenség viszonylatában kell vizsgálni úgy, hogy össze kell hasonlítani egymással az adott jelenséget előidéző okokat és feltételeket és meg kell keresnünk azokat, amelyek állandóan szerepelnek. Ezek az okok, feltételek lesznek a szükségszerűek a jelenség létrejötténél.

Az eddigiekből következően tehát a konkrét szükségszerűség nem más, mint a törvényszerűség. E törvényszerűség megismerése az alapja a jelenbeli és jövőbenicéltudatos cselekvésnek, minthogy ismétlődő tartós szükségszerűség és így bekövetkezését előre lehet látni, ezzel szemben az absztrakt szükségszerűség megállapítása rendszerint a múlt eseményeire vonatkozik. - Ennek megfelelően a külön-

14.

böző tudományok és a gyakorlat számára lényegesen nagyobb jelentősége van a konkrét szükségszerűség kategóriájának, mint az absztrakt szükségszerűségétételének. Ez a megállapítás korántsem jelenti, hogy egyik vagy másik ismeretárgynál mint a « szabad akarat » problémájánál is az absztrakt szükségszerűségnek ne lenne legalább akkora szerepe, mint a konkrét szükségszerűségnek.²³

2. Az ember /akarat/ szabadsága problémájának dialektikus materialista megoldását úgy kapjuk meg, ha az akarat kérdése is alkalmazzuk a szükségszerű és véletlen kategóriájánál feltárt törvényszerűségeket, vagyis először az emberi akarat absztrakt szükségszerűségét kell vizsgálni, majd pedig a vizsgálódást ki kell terjeszteni az emberi akarat konkrét szükségszerűségének vizsgálatára, ha ugyanis kiderül, hogy az emberi akarat szükségszerűen meghatározott, okai és feltételei által, akkor tagadni kell az ember klasszikus értelemben vett szabad akaratát.

A dialektikus materializmus talaján álló pszichológia szerint úgy az emberi tudatot, mint az emberi akaratot két összefüggésben kell vizsgálni: a./ mint az egységes anyagi világ részét, a fiziológiai mozgás sajátos magasrendű formáját, b./ mint az objektív külvilág d. visszatükröző és arra aktívan visszahatoló eszméi, pszichikai jelenséget. Ebből következően az emberi akaratot sem szabad kizárólag pszichológiai vonatkozásban vizsgálni, mert az emberi akarat, mint pszichológiai jelenség szintén elválaszthatatlan a nagy-agykéreg fiziológiai folyamataitól.

Ahhoz, hogy az emberi akarat általános és sajátos determinációját megvizsgáljuk, meg kell határoznunk az akarat pszichológiai fogalmát. Az akarat olyan pszichológiai folyamat, mely az indítóokok megjelenésétől a cselekvési utasításig terjed.

A materialista fizioológia és pszichológia a tudati jelenségek meghatározottságát vallja. A materialisták szerint ez nem más, mint a jelenségek közötti érvényesülő kölcsönhatás sajátos formája. E kölcsönhatáson belül az objektív külvilág játsza a döntő szerepet. Az emberi szabadságnál /akaratnál/ ez objektív meghatározottság több vonatkozásban jelentkezik. A történelmi materializmus bebizonyította, hogy az emberek akaratát a különböző társadalmi formák

ban alapvetően létük és ezen keresztül az adott társadalmi forma objektív törvényszerűségei határozzák meg. - Az ember lényegének következőképp a társadalom lényegének is a termelés a meghatározója. A termelés végső soron az ember akaratának, tudatának - mely mint mondtuk objektíve meghatározott - alapján nyugszik. Az emberek a munka folyamán átalakítva a természetet egyidejűleg átalakítják belső természetüket is, amely így akaratuktól és tudatuktól való függőségen alapul.

Az anyagi termelés színvonala minden történelmi korszakban a megelőző nemzedékek munkatevékenységének eredménye, ezért nem függ annak a nemzedéknek tudatától és akaratától, mely a termelési mód birtokába lép. A következő nemzedék emberei tehát nem saját elképzelésük szerint választják meg a termelés ilyen, vagy olyan módját, vagyis az ő tevékenységük meghatározott azon feltételek által, amelyek között ők élnek. Marx rámutatott: " az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem úgy csinálják, ahogy ők a körülményekhez képest kigondolják, amelyeket nem ők maguk választottak ki, hanem amelyek közvetlenül adva vannak számukra." ²⁴

Az emberek tudatának, akaratának és tevékenységének objektív társadalmi meghatározottsága nem kimerített a szükségszerűséggel. Az anyagi termelés folyamán az emberek kénytelenek együttműködni, vagyis kialakítják termelési viszonyaikat, amelyek azután meghatározzák az összes többi viszonyt és általában az ideológia formáját és tartalmát is.

Az emberek szükségszerűen kapcsolatba kerülnek egymással és a természettel. Ezért tevékenységük iránya nem önkényes, hanem szigorúan meghatározott rendben, nem kaotikusan, hanem meghatározott sorrendben, a társadalmi fejlődés törvényeinek alávetve folyik, amelyek épp úgy objektívek, függetlenek az emberek akaratától és tudatától - mint a természeti törvények. Analógan a természeti szükségszerűséggel a társadalmi szükségszerűség minden egyes tagja kölcsönhatásból - mint komponensből - ered, de a kölcsönhatás lényegi kapcsolatából függetlenül a társadalom tagjainak akaratától és óhajától.

A materialista pszichológia egyik legfontosabb alapelve a szubjektum

objektív determináltsága, mellyel elhatárolja magát mindenfajta idealizmustól. Hiba lenne itt megállni, mert a dialektikus determinizmus szerint minden jelenség okai és feltételei által meghatározott, de ez okok és feltételek nem korlátozhatóak a külső okokra és feltételekre, mert a létrejött eredményben a belső okok és feltételek is közrejátszanak, vagyis a külső okok a belsőkön keresztül hatnak.²⁵ E két tényező vi szonyát nézve, megállapítható az a törvényszerűség, hogy minél magasabbrendű az adott mozgásforma, annál nagyobb szerepet játszik az eredmény kialakításában a belső tényező, vagyis a fejlettségi fokkal arányosan fokozódik a törvényszerűségek érvényesülése a mozgásokban. Az objektív külvilág a szubjektum tevékenységén keresztül határozza meg az emberek magatartását, tehát a szubjektív és objektív okok egysége nyilvánul meg. " Az emberi akaratnál a szubjektív determináltság abban nyilvánul meg, hogy az emberi akarat létrejöttében közvetlenül maga az ember aktív tényező, az ember tűz ki célokat, választja ki az eszközöket, mérlegeli a motívumokat és végül megérleli az elhatározást, amely utasításként saját cselekedeteiben objektívizálódik."²⁶ Mindezt az teszi lehetővé, hogy egyedül az ember képes arra, hogy tudata ne csak tükrözze a meglévőt, hanem lássa is a jövőt előre a felismert belső szükségszerűségek alapján, tehát az emberi akaratot az eddigi tapasztalatok meglétében a jövő is determinálja./erről a célreflexek vonatkozásában később szólni fogunk./

A./ A jövő előrelátásában döntő szerepet játszik az, hogy az ember nemcsak érzékileg észleli a külvilág jelenségeit, hanem fel is tárja a jelenségek lényegét az absztrakt gondolkodás segítségével. A modern fiziológia még nem tisztázta az akarat létrejöttének fiziológiai folyamatát, azonban a determinizmus szempontjából lényeges összefüggéseket már feltárta, azaz beigazolta, hogy az akarat nem kivétel a fiziológiai törvényszerűségek alól. Ki kell azonban hangsúlyoznunk, hogy - mint már Engels is megállapította - bármennyire fejlődjenek is a természettudományok, a gondolkodást sohasem fog sikerülni teljesen visszavezetni az a lacsonyabb mozgásformákra, tekintve, hogy a gondolkodásnak, mint anyagi folyamatnak a törvényeit feltárhatja, de a tudat visszatükröző tevékeny-

ségének teljes tartalmát nem, mert azt a külvilág, a társadalmi valóság határozza meg. Nem tárhatja fel azt, hogy az ember a reá ható okok következtében miért produkál ilyen, vagy olyan akaratot, ebben a tekintetben a fiziológiai folyamatok csak formák, amelyeken keresztül a különböző indító okok hatásukat kifejtik. Ezzel közel sem állítjuk azt, hogy az objektív módszer alkalmazásának lehetőségei kimerültek volna, mert az agytevékenység pszichés oldala sem elzárt terület az objektív módszer elől.

Pavlov kimutatta, hogy „az akaratlagos mozgás mechanizmusa feltételes asszociatív folyamat, mely alá van vetve a magasabb idegtevékenység valamennyi törvényének”²⁷ és az akarat fiziológiai jelensége a feltételes reflektórikus folyamatok közé tartozik, melyeknek jellemzője, hogy a külső ingerhatástól kezdve az agykéregi folyamatokon keresztül a bekövetkeztet cselekvésig olyan egységes láncolatot alkotnak, amelyeknek minden mozzanata okilag kapcsolódik egymáshoz.

A pszichológia akkor vált természettudománnyá, amikor biológiai megalapozást nyert. A biológia tudományán belül az élettan reflex fogalma jelentette számára a kiindulási alapot. Ezt a XVII. sz. óta vajdó, először Descartes által felvetett kérdést csak a XIX. században döntötte el a tudomány. 1863-ban Szecsenov „Az agy reflexei” c. híres művében, szakitva a régi nézetekkel, megállapította, hogy a tudatos és tudattalan élet minden aktusa eredetét tekintve reflex. A magasabb rendű idegtevékenység objektív kutatási módszereinek és az agykéreg működési alaptörvényének felfedezése azonban Pavlov nevéhez fűződik. Szerinte az agykéreg működésének alapjelensége a feltételes reflex, mely objektív módszerekkel ellenőrizhető. Feltételes reflexeknek azokat a reflexeket nevezzük, amelyek nem biotikus tényezők hatására, hanem azok jelzéseire – melyek az egyéni élet folyamán, az adott feltételek közötti létezés konkrét tapasztalatai alapján nyertek – jönnek létre, szemben a feltétlen reflexszel, amely a közvetlen biotikus tényezőkre adott válaszreakció.

A reflexek inger hatására keletkeznek, azonban ha a hatással

ellenkező, erősebb okok hatnak, akkor a feltételes reflexek gátlás alá kerülnek.

Azt a pályát, amely mentén az ingerület végighalad, reflexívnek nevezzük. Létrejöttének feltétele legalább egy érző és mozgató ideg megléte, a valóságban azonban ezek közé egy vagy több ún. asszociatív neuron is iktatódik. A reflexív részei tehát ideális esetben a következők: a./ receptor /felfogó/ b./ érző / afferens/ ideg, c./ reflex központ d./ mozgató /efferens/ ideg, e./ ennek végkészüléke, amely a végrehajtó szervet működésbe hozza. – Az elmondottnál jóval bonyolultabb a lánc reflex – ahol is az első reflex kioldása feltétele a másodiknak, ennek kioldása feltétele a harmadiknak, ennek kioldása pedig a negyediknek s így tovább – és az összetett reflex, mely egyszerre nagyobb számú idegközpontot hoz ingerületbe.

Az emberi idegrendszer legdifferenciáltabb része a nagyagy és azon belül is a külső szürke állomány: a nagy-agykéreg. Az emberi agykéreg elsősorban érző központ, afferens idegeink végső vetülete. Meg kell jegyeznünk, hogy „minden folyamat, amely az agyban lejátszódik, lényegében izgalom és gátlás egymásrahatásának eredménye.”²⁸ miként azt Pavlov kísérleti úton kimutatta.²⁹ Ezzel egyuttal magyarázatot nyert az ún. önkényes, nem várt magatartás fiziológiai oka is, ami nem más, mint egy feltételes reflex.

Ezek után vizsgáljuk meg – a kifejtettek alapján – az emberi akarat létrejöttének fiziológiai folyamatát. Két alapvető esetet kell megkülönböztetni. 1./ Az ember külső ingerek hatására érzéki észlelése alapján átgondolja a helyzetet és azután cselekszik. – Az akarat keletkezésének és a cselekvés létrejöttének folyamata az előbb ismertetett általános séma szerint történt. Itt azonban az emberi tudat már fontos szerepet játszik, amennyiben az ember nemcsak érez, de tudja is hogy érez. Ezt az agyfunkciót nem szabad elválasztani a fiziológiai oldaltól, mert mint Pavlov mondotta „Ha a koponya burkon keresztül lehetne látni és ha a nagyféltekék optimális ingerlékenységű részei világítanának, akkor meglátnók a gondolkodó tudatos embert, amint nagy féltekéiben mozog egy állandóan

változó formájú és nagyságu szeszélyesen szabálytalan világos volt, a melyet a féltékék valamennyi többi területén többé-kevésbé jelentékeny árnyék vesz körül.»³⁰ 2./ Látszólag semmiféle külső tényező nem játszik szerepet az akarat létrejöttében, forrásának egyedül az ember szándéka látszik. - "Az emberi tudat működését fízológíailag az jellemzi, hogy az első jelzőrendszer mellett egy második jelzőrendszer is működik. A második jelzőrendszer lényege az, hogy a külső ingerek első jelzései egy második jelzés által helyettesíthetők, a jelek jeleivel.»³¹ Ez által a megismerés folyamata bővül, megkettőződik egy érzékelésre és egy kimondott vagyis tudatosult érzékelésre. - Az első és második jelzőrendszer együttműködése folytán a reflektorikus folyamat lényegesen bonyolultabbá válik, u. i. az afferens folyamat nem áll meg az első jelzések kérgi központjánál, hanem mielőtt átmenne az efferens szakaszba, átmegy a második jelzőrendszeren. Ez az újabb ív a gondolkodás és akaratellátározás szakaszának felel meg a fízológia vonatkozásában.

A fízológia feltárta, hogy bármely akaratí folyamat létrejöttéhez mindig külső ingerre van szükség. Pavlov kimutatta, hogy bizonyos mennyiségű külső ingerhatás nélkül semmiféle pszichológíai folyamat sem jöhet létre. A látszat mögött az embernél könnyen reprodukálható reflex működik.

Az ember célkitűző tevékenységének is megvannak a fízológíai alapjai, az ún. célreflexek formájában.» A célreflex egy meghatározott ingerként ható tárgy birtokbavételére irányuló törekvés, a szó legtagább értelmében, a tárgy és a birtokbavétel fogalma.»³²

Az ember akaratának az alakulását jelentősen befolyásolják a motívumok. A motívumok létrejöttének fízológíai alapjai az asszociációs reflexek, u. i. gondolatársítás útján merülnek fel az emberekben bizonyos lehetséges cselekedetek képei. - Az ember a külvilág ingereire saját és tanult - más tapasztalatainak elsajátítása útján - tapasztalatai alapján megfontoltan cselekszik. A tapasztalatok felidézése asszociációs folyamat, ahol is a múltbeli ingerek összekapcsolódtak bizonyos képekkel és ezeket idézi fel az ember. Tehát az asszociáció keletke-

20.

zésének alapja két inger egyidejű megjelenése és -rendszerint - ismétlődése. Az így létrejött motívumok gyakran egymásnak ellentmondanak, ezek harca az akaratelhatározás megszületése. E harc során az agykéreg bonyolult analitikus és szintetikus tevékenysége eredményeként kialakítja azt a tényezőt - az u.n. dominást - amely a cselekedet kiváltójává lesz. A domináns létrejövetele ellentmondásos folyamat annyiban, amennyiben nemcsak az ingerhatás további útját határozza meg, hanem egyben gátlás alá veszi az összes többi motívumnak megfelelő ingerhatást. Más szavakkal élve a "vezérlő képzetek determináló hatása abban nyilvánul meg, hogy a képzetek közül, melyeket a reprodukció folyamata a gyakorlat elve alapján ébreszteni igyekszik, egyeseket érvényesülni enged, másokat kizár, illetőleg egyeseket másokkal szemben előnyben részesít. Pl. Reggél van. Vezérlő képzet a gyermekre nézve, iskolába menetel. Alárendelt irányító képzetek: felkelés, tisztálkodás, öltözés, reggelizés, indulás. Minden ami a vezérlő és irányító képzetekkel azonos irányu, homophoniás, előnyben részesül, érvényesülhet,"³³ ami nem, gátlás alá kerül, ez annál pontosabban érvényesül, mennél nagyobb gyakorlat, belátás és hajlamaival való egyezése van a gyermekben.

A domináns kialakulása után az ingerfolyamat tovább halad és véget ér az akaratnak megfelelő magatartásban.

A Pavlov-i fizioiogia tanítása szerint a magasabbrendű élőlények magatartását a szervezet és környezet kölcsönhatása határozza meg. E meghatározottság a feltételes reflexekben nyilvánul meg. - Az objektív környezet alapvető, állandóan ható determináló tényezőként funkcionál. A dialektikus determinizmus formulája, mely szerint a külső okok a belső feltételeken keresztül hatnak, alaptétele a fizioiogiának is. Tehát " az emberi akarat fizioiogiailag sem egyszerű reakció a külső ingerekre, hanem a létrejött akarat magánviseli az ember fizioiogiái berendezésének feltétlen és feltételes reflexeinek addig kialakult hatását,"³⁴

A fizioiogia feltárta a személyiség fizioiogiái alapjait és különösen a jellem és a vérmérsékleti típusok vonatkozásában. - A jellem fizioiogiái megfelelője a dinamikus sztereotíp, amely úgy keletkezik,

hogy az agykéregben a végtelen szamu inger összeütközése eredménye ként bizonyos kiegyensulyozás következik be. Ennek fiziológiai alapja az idegfolyamatok bizonyos inerciája, amelynek következtében az ingerhatások rendszerre szilárdulnak. Ezért új dinamikus sztereotip kialakítása /pl. önévelés/ igen nagy idegmunkát igényel, amely az ún. vérmérsékleti típusok szerint különböző. Pavlov feltárta, hogy fiziológiai szempontból a vérmérsékleti típus az idegsejtek erejétől az idegfolyamatok kiegyensulyozódottságától és mozgékonyaságától függ.

B./ Az ember akaratelhatározásában személyisége nyilvánul meg. A személyiség az egyéni képességek, jellem és vérmérsékleti típus tartósan kialakult egysége. Ez összetevő közül a legfontosabb szerepet az ember jelleme játssza, amely döntő befolyással van a másik kettőre. E három komponens egymással szoros összefüggésben és kölcsönhatásban van, ugyanakkor ezek kialakulásában meghatározó szerepe van természeti-társadalmi környezetének. Ilyen módon a személyiség az általános társadalmi és konkrét egyéni vonások sajátos összessége.

A személyiségnek alapvető jelentősége van úgy az akaratelhatározást megelőző célok és eszközök kiválasztásában, mint a mérlegelésnél és a motívumok harcánál. Az akaratelhatározásban az objektív környezet mint tudatosult tény és mint személyiségen keresztül ható erő meghatározó faktorként hat. Tehát a szubjektumnak relatív önállósága van az objektív környezethez képest, hiszen meghatározott határok között választási lehetősége van.

Az akarat létrejöttében a képességeknek és a vérmérsékletnek is fontos a szerepe, sőt bizonyos esetekben ezek valamelyike döntő determinánsá is válhat. Azonban az alapvető társadalmi meghatározottsággal szemben mégis alárendelt tényező. Az emberi akaratot és az objektív külvilágot a megismerés kapcsolja össze. Az objektív külvilág ugyanis akkor válhat hajtóerővé, ha tudatosult, azaz csak akkor és annyiban hat az emberi akaratra, amennyiben az ember tudomást szerez róla, nem változtat determináló jellegén az, hogy a tudat helyesen tükrözi-e vagy sem.

Az ember akaratának kialakulásában az objektív külvilág és az ember személyiségén kívül igen jelentős hatótényezők az értelmi és érzelmi jelenségek, mert általában mennél fejlettebb a tudat, annál adekvátábban tükrözi

az akarat kialakulását, részben – és az előbbiből következően – a külvilág ingereire adott reakciókban, amelyek az objektíve észlelhető, mérhető cselekvésekben nyilatkoznak meg. Tehát az ún. válaszreakció helyességére befolyással van az érzelem és értelem. Általában ezek a tényezők azok, amelyek okai az emberek nemvárt megnyilvánulásainak. Az érzelmi állapot jellemzője u.i. elsősorban az erős labilitás, vagyis látszólag – és objektíve – jelentéktelen események igen nagy érzelmi hullámmozgást válthatnak ki, melyek következményeképp a szubjektum látszólag meghatározottságának ellentmondó magatartást tanúsít. Az értelemre már nem mondható, hogy annyira labilis lenne, azonban meg kell jegyezni, hogy bizonyos tényezők /pl. : fáradtság hatására a válaszreakciók a várhatótól jelentős eltérést mutatnak.³⁵ – Ezek a jelenségek nem magyarázhatók és nem származtathatók ki előre megállapított törvényszerűségek alapján, – a fiziológia, amely a folyamatok formai oldalát ragadja meg, állítja totális determináltságukat. Ez a formákat tekintve helytálló is, mert a tudati jelenségeknél a formáknak – melyekben a folyamatok lejátszódnak – bizonyos állandósága állapítható meg. E formák valójában pontosan lemérhetők és ebből törvényszerűségek megállapíthatók. Más a helyzet azonban a pszichológiánál, mely e formák tartalmát kutatja. A materialista pszichológia a legmesszebbmenően elismeri az akarat meghatározottságát. A cselekedetek vonatkozásában azonban „amíg nem valósult meg a cselekedet, nincsenek meg az összes feltételek, amelyek determinálnák a tevékenységet; addig az nem determinált.”³⁶ Tehát nem fogadhatjuk el azt, hogy a jelenségek a pszichológia szempontjából totálisan determináltak, mert ezzel szükségszerűen a predesztináció tanához jutunk, amelynek következetes végigvitele isten létének elismeréséhez vezet. Valójában a szubjektumnak van lehetősége arra, hogy akaratát determináló tényezők közül – meghatározott szűk keretek között – választhasson. Nincs azonban választási lehetősége ez után. A kiválasztott tényezők egyértelműen determinálják az akaratot. „A világon minden ami már bekövetkezett determinált, minden ami megvalósul determinálódik megvalósulási folyamatában.”³⁷

C./ Az akarat determináltságának csak fiziológiai és pszichológiai

szempontból való vizsgálata nem elegendő, mert az emberi akarat végső fokon társadalmi termék és tartalmát alapvetően társadalmi osztálytényezők határozzák meg. Azonban, mikor élismerjük a társadalmi tudafformák rendkívül fontos determináló szerepét, ugyanakkor nem tárgyaljuk az akarat általános determináltsága kifejtésénél. Feladatunk az e kérdés megvilágításánál, hogy megvizsgáljuk milyen kölcsön hatásban állanak egymással és az emberi akarattal az objektív és szubjektív determinánsok. Éppen ezért, midőn az akarat determináltságát in abstracto szemléljük, eltekintünk a társadalmi vonatkozásoktól és azokkal csak az akarat konkrét vizsgálatánál fogunk ismét foglalkozni.

a./ Az akaratszabadság vizsgálatánál alapvető probléma annak tisztázása, hogy az akarat speciális pszichológiai és fiziológiai determinációja ellentmond-e a dialektikus materializmus törvényének : a jelenségek okozati meghatározottságának.

Az okság tételének tagadása, illetőleg cáfolata során a különböző gondolkodók arra a megállapításra jutottak, hogy az akarat szabadságának létfeltétele valamely irracionális metafizikus lélek. A dialektikus materializmus nem ismeri el, hogy létezik valamilyen anyagtól független, anyagon túli lélek, amely istentől ered. E tétel cáfolata – már mint isten és lélek létezésének – a materializmus egyik régi problémája. A lélekről szóló tanításoknak és hiedelmeknek két gyökere van : az egyik az, hogy a primitív ember, aki nem volt tisztában saját testének felépítésével, nem tudta megmagyarázni álmait /álmukban vadásztak, dolgoztak, elhunyt hozzátartozóikkal találkoztak/. Ebből arra a következtetésre jutottak, hogy kell lennie valaminek, ami testünktől független és azt el is hagyhatja, hiszen alvásuk közben «történetek» olyan események, amelyekre –szerintük – az emberi test nem képes. Ennek során abból a megfigyelésből kiindulva, hogy az ember alvás közben lélegzik, arra a megállapításra jutottak, hogy ekkor száll ki az emberből az az anyagtalan dolog, amely a számkra megmagyarázhatatlan « eseményeket » okozta.

A lélekről szóló tanítás másik gyökere is az ember primitivitásán alapul. Az ember kiszolgáltatott volt a természetnek, ellette védekezni

nem tudott, tehát próbálta « jóindulatát » megnyerni – imádta. Ezt használták fel a különböző vallások istenről szóló tanításuk alapjául. Az osztálytársadalom kialakulásával az uralkodó osztályok felismerve a vallási tanítások hasznosságát uralmuk fenntartása szempontjából / az isten és az ember alávetettségi viszonya alapul szolgált olyan ideológia megteremtésére, hogy az isten a saját képére teremtett emberek között is a lá- és fölérendeltségi kapcsolatokat kíván, amely ellen hadakozni hiábavaló és isten a földi szenvedésekért a tulvilágon nyújt kárpótlást/ támogatták azokat.

A lélekről szóló tanítás fennmaradásának oka az, hogy a világ és különösképpen az ember tudatának működési törvényszerűségeit még ma sem ismerjük. A lélekről szóló tanításra vonatkozóan a dialektikus materializmus «nem fogad el az emberi tudat magyarázatára olyan misztikus és irracionális tényezőt, amely csak ott és annyiban tudja magát tartani, ahol és ameddig a természet- és társadalomtudomány még nem jutott el.»³⁸

A történelmi materializmus a tudat fejlődésének társadalmi tartalmát feltárva kiküszöbölte a lélekről szóló tanítást és ezzel a valóságnak megfelelő magyarázatát adta az emberi cselekedeteknek.

Az ember akaratának irracionális, misztikus tényezők által való meghatározottságának tagadásával lehetőség nyílik arra, hogy az akarat absztrakt szükségszerűségét megvizsgálhassuk, mikoris azt kell feltárunk, hogy függetlenül a determinánsok minőségétől szükségszerűen meghatározott e az adott akarat. A módszer az « akarat szabadság » klasszikus kérdésére adandó válasz esetén nem teljes, mert figyelembe kell venni azokat a minőségi különbségeket, melyek az ember tudatát egyéb jelenségek determináltságától megkülönböztetik – azt, hogy a tudat önmagát determinálja. Azonban e minőségi különbségek nem semmisítik meg az anyagra általában érvényes közös vonásokat. – A materialista pszichológia és fiziológia – materialista voltából következően – tagadja azt, hogy a személyiség az anyagi világ egységén kívül helyezkedik el, ebből következik, hogy a tudat működése éppen úgy, mint bár-

mely más anyagi jelenség, okságilag meghatározott. Így tehát, ha az eddigi megállapításainkat az akaratszabadság klasszikus problémájára alkalmazzuk, meg kell állapítani, hogy az emberi akarat szükség szerint meghatározott.³⁹ Az emberi akarat tehát nem determináltságában, hanem a determinizmus módjában különbözik a nem tudati jelenségek meghatározottságától.³⁹ Ez azt jelenti, hogy egy adott időpontban az ember - ha eltekintünk személyiségétől és abból folyó tulajdonságaitól, tehát az embert elvontan szemléljük - csak egyféleképpen dönthetett.

Az akarat absztrakt szükségszerűségére ugyanaz a jellemző, mint korábban tárgyalt absztrakt szükségszerűségére. Tehát a vizsgálódásaink során eltekintettünk az egyes akaratok közötti különbségektől, az akarat és a szubjektum viszonyától, valamint attól, hogy csak az adott feltételek és okok mellett jöhet-e létre az adott akarat. Más a helyzet azzal a megállapítással, mely szerint az absztrakt szükségszerűség csak *post festum* ismerhető fel, ugyanis az akarat vonatkozásában ez nem általános törvényszerűség. Ennek oka az, hogy az emberek akaratát az egyéni, speciális tényezők mellett jelentős mértékben meghatározzák a társadalom objektív törvényszerűségei is. E törvényszerűségek ismeretében ugyanis legalábbis tendenciájukban előre is láthatjuk egyes osztályok, társadalmi csoportok, sőt egyes személyek bekövetkezendő akaratát. /Erre szolgáltatnak példát a történelmi események is, amikor előre meghatározottak a várható akaratok. E kérdésnek különösen nagyjelentősége van a munkásmozgalom történetében, ugyanis ennek figyelmen kívül hagyása számos taktikai hibát eredményezhet./

b./ Az előzőekben már utaltunk arra, hogy az akarat teljes meghatározottsága nem jelent teljes választ az akaratszabadság problémájára, két oknál fogva: 1./ az absztrakt kérdésszemlélet kiegészítésre szorul. 2./ az akarat determináltságát csak abban az összefüggésben vizsgáltuk, hogy van-e az akaratnak - abszolút értelemben önállósága a determináló okok és feltételek viszonylatában. - E kérdésre válaszolva azt kell eldöntenünk, hogy az objektív körülmények teljesen meghatározzák-e az akaratot, vagy sem. A kérdésre adandó válasz alapja az, hogy különbséget kell tennünk

az emberi akarat /általában az ember/ és az anyagi világ más jelenségei tekintetében. Míg az utóbbiak meghatározottságában az objektív környezeten kívül maga a jelenség is közrejátszik – a dialektikus determinizmus törvénye szerint – de csak mint passzív tényező illetőleg feltétel, addig az ember aktívan visszahat a természetre és társadalomra, és tudatos tevékenysége során megváltoztatja azt. Már az emberi akarat fiziológiai és pszichológiai meghatározottságának kimutatásakor kiemeltük azt, hogy – szemben az összes többi élőlényekkel – egyedül az emberi tudatnak / a nagy-agykéregben lejátszódó folyamatnak/jellemzője az, hogy a jövőt előre látja és így akarata folytán aktív megalkotója. Ebből következően az emberi tudat még meg nem történt, jövőben bekövetkező, illetőleg létrejövő eseményeket, jelenségeket tartalmazhat. A tudat tehát a környező objektív külvilággal szemben viszonylagos önállóságra tett szert, minthogy pedig az ember akaratának meghatározója, az ember akarata is viszonylagos függetlenségre tett szert és ez lehetővé teszi, hogy az ember meghatározott célokat tűzzön maga elé. Ilyen módon az ember akarata relative független az objektív környezettől. Hangsúlyoznunk kell, hogy az emberi akarat függetlenségét nemcsak az adja meg, hogy az objektumok nem határozzák meg teljesen, hanem az is, hogy az objektív környezet által meghatározott részét az emberi tudat tölti ki, amely maga is viszonylag független az objektív környezettől. Ennek megfelelően meg kell állapítani, hogy az emberi akarat egyrészt teljesen determinált, másrészt pedig viszonylagos önállósága van az objektív körülmények között». Az emberi akarat szabadsága tehát abban fejeződik ki, hogy az akarat kialakításában magának a gondolkodó embernek van közvetlen, aktív szerepe, az akarat létrejötte nem rajta kívülfekvő erőknek következménye, hanem saját tudatának eredménye.⁴⁰ Tehát az akarat szabadsága két értelemben viszonylagos : egyrészt az objektív körülmények szabnak határt, másrészt az ezek által nem determinált részt a szubjektum tölti ki és hat meghatározóként : a szabad akarat nem más mint az akarat viszonylagos szabadsága.

I./ Az akarat teljes determináltságának absztrakt elvi megállapítása mellett ki kell mutatni, hogy ez a meghatározottság milyen konkrét tartalommal fejeződik ki. ugyanis az előzőekben megállapított dialektikus materialista elv az akarat meghatározottságáról, egyáltalán nem az egyetlen alapelve az akarat klasszikus problémájára, azonban ez még túl általános, mert nem foglalkozik az egyes emberek akaratát konkrétan meghatározó tényezőkkel. A filozófia történetében ezt a kérdést először a történelmi materializmus közelítette meg, amikor feltárta, hogy az emberi akaratot nemcsak eszmei okok határozzák meg, hanem a tudattól független, objektív törvényszerűségek is, ezek között igen nagy szerepe van a társadalmi törvényszerűségeknek. Hatásuk feltárása során tisztáznunk kell a társadalmi törvények és az emberi akarat kölcsönhatását, a közöttük levő véletlen összefüggéseket, az akaratától függő és az akaratától független kategóriák szerepét, másodszor a társadalmi törvények felismerésének és az ember szabadsága fejlődésének problémáját, és végezetül az egymással szembenálló akaratok esetén a társadalmi törvényszerűségek érvényesülését.

A történelem során uralkodóvá vált az a felfogás, mely szerint a világon minden a szellemtől függ, amely az ember akaratában jelentkezik. A marxizmus tagadja, hogy minden az ember akaratától függ. Ennek következtében - mivel elismeri az emberi akarat fontos szerepét - szükségessé vált, hogy kialakítsa az "akaratától független" és az "akaratától függő" jelenségek kategóriáját. /félreértések elkerülése végett megjegyezzük, hogy ezek nem pszichológiai, hanem társadalmi kategóriák./ Akaratától függetlennek nevezzük azon megnyilatkozásukat, melyeket a társadalmi törvényszerűség közvetlenül meghatároz, akaratától függőnek pedig azokat, amelyeket a társadalmi törvényszerűségtől eltérő egyéni vágyak, célok határoznak meg.

Az alapvető emberi viszonyokat a történelmi eseményeket az akaratától független erők határozzák meg. "Felesleges hozzátennünk, hogy az emberek nem szabadon választják termelőerőiket - egész történelmünk alapján - mert minden termelőerő szerzett erő, megelőző tevékenység,

terméke. . . Megteremti az emberiség történetét, amely annál inkább az emberiség története, mennél inkább gyarapodtak az emberek termelőerői és ennek következtében társadalmi vonatkozásaik.»⁴¹ Tehát a termelőerők változásától kezdve egészen az állam és jog létrehozására irányuló tevékenységig az akarattól való függetlenség dominál. Az emberek tudatában e folyamatok során fel sem merül, hogy ellentétes módon cselekedjenek. A döntő determináló tényező a társadalmi szükséglet, mely alapja it tekintve akarattól független, vagyis e cselekmények társadalmilag szükségszerűek. Ilyen szükségszerű - akarattól független - tényezők által determinált az emberek a termelésre, fogyasztásra irányuló akarat.

Akarattól függők azok a cselekedetek, amelyekben a társadalmi törvényektől eltérő egyéni indító okok a determinálóak. Tehát az akarat tól függő cselekedetek a társadalmi törvények szempontjából véletlenek. Ez azt jelenti, hogy nem kizárt az emberi akarat konkrét véletlen összefüggése más jelenségekkel. Ennek elvi alapja az, hogy az akarat - mint minden más jelenség /miként azt az okság törvényénél kimutattuk/ - csak bizonyos meghatározott feltételek komplexumával áll szükségszerű összefüggésben. Az e komplexumon kívülálló jelenségekkel, valamint az ezen felüli lényegtelen tényezőkkel az akarat létrejötte véletlen összefüggésben áll. Az akarattól függő cselekedetek a társadalmi törvényszerűségekkkel, illetőleg a szubjektum lényegtelen tényezőivel a véletlen viszonyában állnak, ez áll megfelelően az akarattól független oldal vonatkozásában is. E két kategóriát dialektikus összefüggése mutatja azt, hogy a cselekedetek szétválasztása csak időlegesen jogosult, mivel az életben e két fajta kategória csak egészen kivételes esetben jelentkezik elkülönülten, általában minden «akarattól független» cselekedet tartalmaz «akarattól függő» mozzanatokot és viszont. Ezt a merev szétválasztást már Marxék is élesen bírálják « A német ideológiában » a jogászok vonatkozásában.⁴²

Az « akarattól független » és « akarattól függő » kategóriák lényegében megfelelnek a társadalmi szükségszerűség és véletlen kategóriájának. Így igazolódik, hogy az akarat determináltságának dialektikus materialista tétele egyáltalán nem teszi a világ jelenségeit egysikuvá,

hanem éppen a világ jelenségeit a valóságnak megfelelően változásaiban, sokszínűségében mutatja meg. Az előzőekben kifejtettük, hogy a szükségyszerűség a véletleneken keresztül érvényesül, ez a megállapítás az akarat vonatkozásában is helytálló, mikor is a társadalmi törvények a társadalmi cselekedeteken keresztül érvényesülnek. Az érvényesülés feltétele, hogy az emberi cselekedetek végső fokon összhangban álljanak a törvényszerűséggel.

A társadalmi törvények és az ember akaratának összhangja valóban akkor valósul meg állandó jelleggel, amikor felismeri e törvényeket. /Az állandó jelleget azért kell hangsúlyoznunk mert rövidebb hosszabb időszakokban spontán módon is fennállhat az összhang./ Az objektív törvényszerűségek visszatükröződése nemcsak érvényesülésük feltétele, hanem egyben az ember szabadságának az alapja is. A dialektikus materializmus az emberi szabadság elismerésével messze meghaladja a mechanikus materializmus tanításait, ugyanakkor materialista értelmezésével meghaladja és kibővíti az idealisták által elképzelt szabadság határait is. Az emberi akarat teljes meghatározottsága ugyanis nem zárja ki az akarat viszonylagos autonómiáját az ember vonatkozásában. A viszonylagos autonómia abban nyilvánul meg, hogy az ember szubjektív determinánsai szembekerülnek az objektív determináló tényezőkkel. Amikor a marxizmus tagadja /miként az az "akaratról" függő és független kategóriák elemzése során kiderült/ az ember abszolút autonómiáját ugyanakkor elismeri a relatív szabadságát. Az autonómia a szabadság szükségszerű kelléke, mert ha az objektív törvényszerűségek egyértelműen meghatároznák az emberek akaratát, akkor csak passzív kiszolgálói lennének a külvilágnak. Az objektív külvilág nem határozza meg teljes egészében az emberek akaratát, ugyanis - miként mondtuk - a szubjektumnak is determináló hatása van. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az objektív determináló tényezők nem azonosak a determináló tényezők egészével. Ilyen értelemben az emberi akarat teljes meghatározottsága nem zárja ki az ember viszonylagos autonómiáját. Autonómia a szabadságnak csak formája, ugyanis arra ad választ, hogy az ember tehet-e valamit az objektív törvényszerűségekkel szemben, de

arra nem, hogy eredményes lesz-e az ilyen magatartás. Az idealista szabadságfogalom ezzel az autonómiával azonos. Ez esetben az ember csak látszólag szabad, mert micsoda szabadság az, ahol az ember akarata csak akkor érvényesül, ha nem mond ellent az eseményeknek? Ez látszat szabadság!

A dialektikus materializmus egyesíti az autonómia és a szabadság mozzanatát és leszögezi, hogy az igazi szabadság az, amikor az objektív törvényszerűségek felismerése és felhasználása alapján él az ember autonómiájával. Mint Engels mondotta: „A szabadság nem a természeti törvényekkel való képzelt függetlenségben áll, hanem a törvények felismerésében és az ezáltal megadott lehetőségben, hogy a természeti törvényeket tervszerűen meghatározott célok szolgálatába állítjuk.”⁴³ Ebből következően az az akarat szabad ha a szükségszerűség felismerése determinálja az akaratot és eredményes cselekedetben nyilvánul meg.

Az idealisták, midőn szembeállítják a szabadságot és szükségszerűséget, erősen korlátozzák a szabadság területét.⁴⁴

A szabadság dialektikus materialista fogalmából következően – mely szerint annál szabadabb az ember, mennél jobban ismeri az objektív törvényeket – a szabadság történeti kategória, mint ilyen történelmileg fejlődő: „Az állatvilágból kiváló első emberek minden lényeges dologban éppoly nem szabadok voltak, mint maguk az állatok, de a kultúrában elért minden haladás egy-egy lépés volt a szabadság felé.”⁴⁵ A szabadság objektíve mérhető kifejeződése, az ember cselekedetének eredményessége, mert ennek ellenkezője azt mutatja, hogy nem az emberek használják fel érdekükben a törvényszerűséget, hanem azok uralkodnak rajtuk. Az embernek fel kell ismerni a törvényszerűségeket, mert „csak ettől kezdve lesznek meg az általuk mozgásba hozott társadalmi okoknak tulajdonképpen s állandóan növekvő mértékben az általuk elérni kívánt hatásaik is.”⁴⁶ Az eredményesség vizsgálatánál nemcsak a közvetlen, hanem a közvetett eredményt is figyelembe kell venni

A történelem során létrejövő eredmények nagyrésze nemcsak külön-

bőzik az azt létrehozó akaratoktól, hanem bizonyos esetekben többé kevésbé egyezik is vele. Ezért a társadalmi törvényszerűségek érvényesülése a valóságban igen problematikus. Engels ezzel kapcsolatban mondja: "A történelem úgy készül, hogy a végeredmény mindig sok egyéni akarat összeütközéséből származik. Ezek mindegyikét megint egész sor sajátos életfeltétel teszi azzá ami, vagyis számtalan egymást keresztező erő, az erőparallelogrammáknak végtelen csoportja működik, melyek eredője a történelmi eredmény ismét úgy tekinthető mint egy, a maga egészében tudat és akarat nélkül működő hatalom terméke. Mert azt, amit minden egyes ember akar, mindenki más megakadályozza és azt, ami kialakul, senki nem akarta. . . ebből még nem szabad azt következtetni, hogy értékük nullával egyenlő. Ellenkezőleg, mindegyikük hozzájárul az eredőhöz és ennyiben bennfoglaltatik az eredőben."⁴⁷ A szocializmus előtti korszakokban az elért eredmények soha sem feleltek meg teljesen egy osztály, vagy egyes emberek akaratának. A történelmi eredmény eme bizonyos foku eltérése és egyezése tehát nem felsőbbrendű hatalom produktuma, hanem az osztályharc objektív törvényszerűségének megnyilatkozása.

A történelem tanúsága szerint a szocializmus előtti társadalmi formákban az emberek nem ismerték fel a társadalom objektív törvényszerűségeit, azonban ezeknek bizonyos részletekben való felismerése és spontán kihasználása már ekkor is megfigyelhető. A társadalom objektív törvényszerűségei, tehát nem közvetlenül, mint felismert törvényszerűségek határozzák meg az ember akaratát, hanem közvetve a nekik megfelelő anyagi és eszmei célokon keresztül.

Áttekintve a jelen dolgozat egész anyagát, mindazokat a kérdéseket, amelyeket röviden ismertetni és azokban állásfoglalni megkíséreltünk, arra a végkövetkeztetésre kell jutnunk, hogy az ember akarata determinált. A téma nagysága, bonyolultsága és sokhelyütt tisztázatlansága folytán, valamint egy dolgozat rövideisége következtében nem érintettük mindazokat a problémákat, melyek e kérdés kapcsán felmerültek. Ennek ellenére reméljük, hogy ha nem is igazolni, de tisztázni sikerült

azt, hogy: Az ember akarata nem inderminált, hanem éppen úgy, mint az anyagi világ minden jelensége, okságilag meghatározott, determinált. Az akarat csupán abban különbözik - az objektív világ determináltságától, hogy relatív önállósága van és az őt meghatározó tényezők, okok nem passzív "kiszolgáltatottja", hanem aktív tényező, amely az objektív világot - törvényszerűségei ismeretében - meg is tudja változtatni.

III.

A determinizmus problémáinak állam- és jogelméleti síkon való vizsgálata megkívánja, hogy megvizsgáljuk összefüggését az állami akarral, illetőleg a jogalkotással és jogalkalmazással - figyelemmel arra, hogy itt nem lehet csupán az egyén akaratára leszűkíteni a problémát - továbbá a jogviszonnyal, valamint a jogfogalommal.

A jelen dolgozat keretein belül röviden megvizsgáljuk a determinizmus és az állami /törvényhozó/ akarat viszonyát. - E vizsgálódásaink során az előzőekben adott elméleti alapokon indulunk el azon megkülönböztetések megtételével, amelyek az egyén akarata és az általában vett akarat között vannak. Ezekre a kérdésekre - azok filozófiai alapjait illetően - itt nem térünk vissza, csupán jogi vonatkozásait szemléltetjük. A burzsoa jogtudomány tagadva az objektív törvények meghatározott szerepét, a jogalkotó akaratát, illetőleg a törvény tartalmát, valamiféle "alapnorma", "örök igazság" által véli meghatározottnak. Ennek célja az, hogy a burzsoa jogot öröknek tüntesse fel. Ezeknek a koncepcióknak a filozófiai alapja valamilyen misztikus lélek, "abszolút eszme", absztrakt tartalom, vagy a közérdek fogalma, illetőleg a természetjog, "szociális szolidaritás", valamint az "ideális értékek" tana. Így Szinzheimer szerint nem a tudat határozza meg a lét, hanem a tudat határozza meg a léte.⁴⁸ Ennek megfelelően szerinte nem azt kell vizsgálni, hogy milyen a társadalmi élet, hanem azt, hogy milyen jelentősége van a törvényhozó számára. Az embernek ugyanis "szabad szelleme" van, amely egyáltalán nem függ az objektív környezettől, sőt az függ tőle.

Nem szükséges ennek az elméletnek nyilvánvaló helytelenségét bizonyítani, melynek alapja az "ideális érték".- Sinzheimer szerint a törvényhozó feladata az, hogy olyan jogi formulákat hozzon létre, amelyek végeredményükben objektív szellemi természetűek és reálisan megvalósulva gyakorlati jelentőségre tesznek szert. Ezzel a szerző szükségszerűen utat nyit a szubjektivizmus számára, mikoris az életviszonyok változásait az individuum változásaitól teszi függővé.

A marxizmus tanításai élesen szembe állanak mindenféle idealista tanítással, mikoris az objektív törvények meghatározó jellegét hirdetik. A szabadságról és szükségszerűségről szóló marxista tételek döntő fontosságuk a jogalkotás lényegének és a társadalmi életben betöltött szerepének meghatározásához. Az a megállapításunk, mely szerint az akarat annál szabadabb, mennél nagyobb szükségszerűséggel meghatározott, áll a jogalkotóakaratára is. Tehát mennél szabadabb a jogalkotó döntése, meghatározott - jogi szabályozás alá eső - társadalmi viszonyokról, annál nagyobb szükségszerűséggel lesz ennek a döntésnek a tartalma meghatározott és ennek megfelelően a jogalkotásban érvényesülő szabadság egyenes arányban növekszik a jognak a társadalmi életben való megvalósulásának reális lehetőségével.⁴⁹ Az objektív törvényszerűségek felismerése a valóság, így a társadalmi élet feletti hatalom feltétele és egyben a jogalkotás szabadsága elérésének is. "Mennél mélyebben és teljesebben ismeri fel a törvényhozó a valóságot és az objektív fejlődés törvényszerűségeit, annál magasabb fokát éri el a szabadságnak a jogalkotásban."⁵⁰

Az objektív törvények felismerése és alapos vizsgálata alapján felismerhető a társadalmi fejlődés iránya és ennek alapján azok az életviszonyok, melyek jogi szabályozása szükséges, vagy pedig már, illetőleg még nem kívánt. A szabadság és szükségszerűség tartalmi megértése csak a szocialista társadalom tagjai akaratú szabadságának mélyreható vizsgálata alapján lehetséges.

A szocialista államnak mindenkor a társadalmi fejlődés objektív törvényei alapján kell a társadalmi viszonyokat meghatározni tekintettel a létező valóság reális lehetőségeire. A szubjektív faktor a szocialista

jog fejlesztésében, a társadalmi viszonyok szabályozásában fontos szerepet tölt be, bár ezek szubjektív voluntarisztikus módon nem határozhatók meg. Ezért nem helyes – éppen a szubjektív faktor bekapcsolódása folytán – a jogalkotást az objektív valóság egyszerű szubjektív képének tekinteni. Amennyiben a jogalkotás csupán az objektív valóság szubjektív tükröződése, úgy az utóbbi szükségszerűen megelőzi az előbbit. Valójában a szocialista jogalkotás a társadalom törvényszerű fejlődésének felismerésén alapul. Ez a biztosítéka annak, hogy a szocialista jog nem csak tükrözi a szocialista és kommunista építés feltételeit, követelményeit, hanem aktív szervező, forradalmi szerepet is betölt a szocialista társadalom építésében. Ez a feltétele annak, hogy a jog haladó jellegű legyen és elősegítse a társadalom fejlődését, ugyanakkor lenyesse azokat a „fattyuhajtásokat”, amelyek az élet folyamán jelentkeznek. A jognak ezen tulajdonságai azok, amelyek a tömegek helyeslésével találkoznak, ílymódon a dolgozók számára a jog nem „ az ellenséges hatalom” kényszerítő eszköze, hanem az ő érdekeinek védelmezője és megvalósítója. Ezeket a feladatokat csak a szocialista jog képes megvalósítani, mivel egyedül a dialektikus- és történelmi materializmus módszere alapján ismerhető meg az objektív valóság. Ezzel a szocialista jogalkotás a törvényesség és az igazi demokrácia megvalósítójává lesz.

A jogalkotás függ azoktól a konkrét történelmi – gazdasági feltételektől, amelyek között megvalósul, ugyanis e tényezők determinálják a jogalkotó akaratát. A jogban kifejeződő akarat nem más, mint az uralkodó osztálynak a törvényalkotó közvetítésével jogi formában kifejezett akarata. A szocialista jogalkotás során az egész dolgozó nép – mint uralkodó osztály – akarata érvényesül. Nem szabad, hogy megtévebben bennünket az, hogy a jogszabály nem mindig egyezik az uralkodó osztály minden tagjának akaratával, ugyanis a törvényben az osztálynak, mint egésznek az akarata jelentkezik és ennek megfelelően az egyes emberek szubjektív vágyai nem fejeződhetnek ki teljes egészükben, sőt ezek gyakran ellentétesek osztályuk érdekeivel. Természetesen az osztálynak az érdeke nem más, mint az egyes emberek akaratának összessége.

Az emberek törekvései, amelyeket érdekeik határoznak meg a legfontosabb motívumok, amelyek tevékenységüket ilyen vagy olyan utra viszik. Azonban az emberek érdekei és törekvései nem mindig egyszerűen adóttak, meghatározzák a történelmi fejlődés eredményei is, mikor is ezek által determináltak, amelyeknek pedig meg vannak a maguk okai, mozgatóerői, melyek ily módon mozgatóerőivé válnak az ember mozgatóerejének. Kiindulva abból, hogy az emberi cselekvések magyarázatát azokban a törekvésekben kell keresni, amelyek nem az egyes ember számára jellemzőek, hanem a tömegek számára és ebben a tömegmozgalomban csak azok a valóságosak, amelyek elegendőek ahhoz, hogy meghatározzák a társadalom egészének és az egyes embernek tevékenységét. Elsőrendű ilyen mozgatóerő az a társadalmi viszony, amelyben az emberek a termelés folyamán élnek.

Az emberek törekvései és érdekei, mint a marxizmus tanítja, társadalmi helyzetük által meghatározottak, amelyek függenek a társadalom szervezetétől és céljaitól. Ezért az egyén törekvéseit és érdekeit kutatva az anyagi feltételekből az ő létéből kell kiindulni. Azonban a társadalmi akarat nem egyszerű aritmetikai összege az individuális akarat cselekményeknek, avagy osztály illetőleg társadalmi cselekményeknek, ebből nem következik, hogy az egyéni pszichológiai akarat és a társadalmi osztályakarat között ne lenne szoros kapcsolat. Ilyen kapcsolat nemcsak, hogy van, hanem szükségszerű is, ugyanis nem lehet társadalmi osztályakarat egyéni akarat nélkül - pszichológiai értelemben - hasonlóan ahhoz, ahogy nincs társadalom, vagy osztály annak tagjai nélkül. A társadalmi akarat nem fejeződhetik ki valamilyen "népszellem" -ben, "szubsztancia" -ban, miként az a burzsoa jogelmélet igazolni próbálja. Ezért a jogalkotás tartalmát és magát a jogot nem misztikus kategóriák, formák és absztrakciók között kell keresni, hanem azokban a társadalmi aktusokban, amelyeket az élő emberek csinálnak, s amelyek a jog létrehozására irányulnak - e cselekvések magában a jogban tükröződnek.

Az individualis és társadalmi osztályakarat egyazon alapon nyug-

szik : az emberek meghatározott termelőtevékenységének alapján, amelyek ezen tevékenységi viszonyoknak a folyamán alakulnak ki. Az individuális akarat tartalma mindenekelőtt azokban a tapasztalatokban és ismeretekben fejeződik ki, amelyeket az emberiség elsajátított és így az egyén a társadalmi tudat és gyakorlat eredményeképpen magáévá tett. Azonban ezen alapon a különböző individuális aktusok és kialakításuk nincsennek alávetve a társadalmi akaratnak, amely kifejeződik abban a tényben, hogy minden egyedi és reális akarat elhatárolható kapcsolatban van az egyénnel. Az akarat tartalma az egyes ember tekintetében nemcsak a társadalmi tudatból és gyakorlatból folyik, hanem az egyes emberek tapasztalatát és munkáját is kifejezi. A társadalmi akarat az emberek akarati tevékenységéből formálódik és magában foglalja az egyes ember tapasztalatainak és munkájának elemeit.

Az akarat, mint pszichológiai fogalom és mint társadalmi osztályakarat között elszakíthatatlan kapcsolat van. Az osztály akarat nem az individualis akarati aktusok egyszerű összessége, nem valamilyen egyéni akaratot fejez ki, hanem az osztály tagjainak általános akaratát. Ezért nem lehet és nem szabad azonosítani a társadalmi akaratot a társadalom tagjainak egyes akarati megnyilatkozásaival - közöttük minőségi különbség van.

Miként a társadalmi és egyéni akaratot éppugy a társadalmi és állami akaratot sem szabad azonosítani, mely utóbbi a társadalmi akaratnak része. A jogot nem társadalmi, hanem állami akarat hozza létre, a jog mindenkor az államhatalom azon tevékenységének eredménye, mely jogi normák létrehozására irányul. Az állami akarat specifikus vonásai abban fejeződnek ki, hogy azok az államilag szervezett osztály vagy nép akaratát jelentik, abból a célból, hogy officiálisan, az állam nevében /vagy szervei nevében/ kifejezzék akaratukat, ennek mindig meghatározott, az állam által szigorúan megállapított formákban kell kifejeződnie és megvalósulását biztosítja az állami mechanizmus kényszerítő ereje. Ezek a specifikus vonások, amelyek az állami akaratot jellemzik azt a társadalmi akarat egy részévé teszik. Az állami akarat, amely jogot alkot tartalmát tekintve az uralkodó osztály

tagjainak akaratmegnyilatkozása. Azonban adott esetben az uralkodó osztály általános állami akarata közel sem egyszerű szövedéke az individuális akaratú cselekményeknek. Az individuumok akaratának eltérései közel esnek az uralkodó osztály akaratához és így módon a jog az uralkodó osztály általános akaratát fejezi ki, az állami akaratot törvényen keresztül. Meg kell azonban jegyezni, hogy az uralkodó osztálynak sem minden tagja veti alá magát osztálya összes érdekeinek és ezért az ő akarata nem játszik jelentős szerepet a jogalkotás folyamán, azonban az ő érdekei, mint az uralkodó osztály tagjának érdekei, bár ő maga nem ismerte fel, kifejeződnek a jogalkotó tevékenységén keresztül, amely a felismert osztályérdeket fejezi ki az uralkodó osztály képviselői tolmácsolása útján. Ezzel szemben a szocialista társadalmi tulajdon alapján a szocializmusban a társadalom tagjainak erkölcsi politikai egysége folytán az egész társadalom tagjainak általános egyéni akarata nyilatkozik meg. Tehát a szocializmus körülményei között a tudományos vizsgálódás egyik döntő iránya annak a kölcsönös viszonynak a vizsgálata, amely a társadalmi és az egyéni érdek között van. A szocializmusban nagy jelentősége van e kérdés felismerésének ahhoz, hogy megértsük a szocialista jogalkotás lényegét.

Az egyéni érdek az egyén törekvései által meghatározott, amely kapcsolatos létével, fejlődésével, akaratának és szükségleteinek, anyagi és szellemi igényeinek megerősödésével, törekvéseinek és szabadságának növekedésével. A jövő embere meghatározott kollektíva, osztály vagy társadalom javára fogja egyéni érdekeit törvényesíteni, amelynek alapja meghatározott tevékenység szükségszerűségének felismerése, az osztályszolidaritás, a haza szeretete. Ha az egyéni érdek készteti őt dolgozni a maga számára, úgy az egyéni érdek kifejeződik a társadalom javára való munkában, mely így módon végsőfokon az egyén javára válik. Így az egyén érdeke erősen kiszélesedik és egybeesik a társadalom érdekével. A törvényalkotó akarata ilyen módon az objektív és szubjektív körülmények által meghatározott. A meghatározottság alapja az, hogy a szocialista jogtudomány a természeti és társadalmi törvényszerűségek ismeretében olyan létező jog kialakítására törekszik, amely megfelel a törvényszerűségeknek

is és a társadalmi haladás érdekeit is szolgálja. Erre az egész társadalom gazdasági és eszmei egysége ad alapot, amely alap további fejlesztése és erősítése egyuttal döntő feladata is a szocialista jognak. Nemcsak tartalma, de hatása és formája is megváltozott az objektív törvényeknek. A kapitalizmusban érvényesülő spontaneitás helyét a tervszerűség foglalja el, valamint a kaotikus gazdasági és társadalmi élet helyett, az előzőekből következően a szigorú rend és szervezettség érvényesül a szocialista tulajdon és ennek megfelelően az emberek egységes tevékenysége alapján. Ezzel válik az ember valóban szabaddá, saját sorsának, történelmének alkotójává. Ebből szükségszerűen következik a jogalkotás további fejlődésének olyan tendenciája, hogy a néptömegek, mind közvetlenebbül határozzák meg életviszonyaik szabályozását. Így módon a jog az ember szabadságának alapjává lesz, amely biztosítja a társadalom minden tagja számára fejlődésének szabadságát. Azért, hogy az adott lehetőséget eredmények formájában valóságban is realizálják, nemcsak az objektív törvények hatását kell felismerni, hanem mozgósítani kell és meg kell szervezni a népi tömegeket, ezek gyakorlati felhasználására, felismerésük biztosítja a társadalom fejlődését, amely csak kollektív összefogás alapján lehetséges. A kommunista párt vezeti és egyesíti az állami és társadalmi szervezetet, rendszeresen harcolva a tudatosság növekedéséért, a nép politikai és kulturális felemelkedéséért, mozgósít az aktív részvételre a szocializmus építésének minden területén. Az emberek tudatos részvétele a kommunizmus építésében az a forma, amelyben megvalósul mindegyikük szabadsága. Ennek eredményeképp a szocialista társadalom tagjai saját életük kovácsaivá lettek. Önmaguk irányítják állami életüket és szabályozzák egymásközi viszonyaikat. Ez annál inkább valósul meg, mennél inkább megvalósítják uralmukat az anyagi lét felett és ezáltal a szabadságnak mind magasabb fokát érik el tevékenységük minden területén. A népi tömegek alkotótevékenységének növekedése szükségszerű feltétele a szocialista jogalkotás további megvalósulásának és kiszélesedésének. A nép részt vesz a jogi normák mindinkább célszerű megvalósításában, amely

lyekben a természet és társadalom objektív törvényszerűségei fejeződnek ki, segítenek az időszerű jogi kérdések helyes - a társadalmi viszonyoknak megfelelő - szabályozásában. Ezeknek a garanciáknak a realitása az állampolgárok jogaiban és szabadságában fejeződik ki, amelyeket a törvényhozás erősít meg, függően azoktól a politikai és gazdasági feltételektől, amelyek között megvalósul. Meg kell azonban jegyeznünk azt, hogy a jognak ez a fejlődése magában hordozza dialektikus ellentét-párját, az elsorvadását, elhalását, mert az emberek tudatának fejlődésével, a természeti és társadalmi törvények feletti uralmával mind kevésbé lesz szükséges olyan "társadalmi normák" léte, amely kényszer erejével parancsolja a társadalom érdekeivel összhangban való cselekvést. Ez azonban csak akkor fog teljes mértékben megvalósulni, ha a mindenkinek munkája szerinti elvet, a mindenkinek szükségletei szerinti elv fogja felváltani, ha eljut az emberiség a kommunizmusba.

Coloman Szakáts :

Der Determinismus im Willen.

Die Frage der Determinierung des Willens ist ein wenig ausgearbeitetes, gleichzeitig ein stark bestrittenen Problem der sozialistischen Philosophie und der Rechtswissenschaft. Die Untersuchung der rechtlichen Verantwortlichkeit und der normenschaaffenden Tätigkeit der Staatsgewalt ist kaum zu verstehen ohne den Kenntnis des menschlichen Willens. Zur eindeutigen Bestimmung des Wesens des Rechtstes und der Rolle des Menschen im Staatsleben unerlässlich ist die Verschiedenheiten zu untersuchen, die zwischen den individuellen und dem Klassen-Volks- und Staatswillen bestehen.

Der Verfasser beschäftigt sich anfangs mit der Untersuchung des individuellen Willens und stellt dessen relative Freiheit fest. Dadurch wird es für ihn möglich auf den Zusammenhang des Individuums und des Staates einerseits und des Staates und des Rechtes anderseits hinzuweisen. Er kommt zur Schlussfolge, dass der Staatswille der Resultante der verschiedenen Willen der Individuen der herrschenden Klasse ist. Der Gesetzwillen des sozialistischen Staates ist nichts anderes als der abstrakte Ausdruck des Willens des ganzen, arbeitenden Volkes.

I R O D A L O M.

- 1./ D. A. Kerimov : Szvoboda, pravo i zakonoszty Goszjuriszdai.
Moszkva, 1960, 3. p.
- 2./ Engels : Anti-Dühring. Szikra, Bp. 1950. 103. p.
- 3./ Hegel : Grundlinien der Philosophie des rechts, Akademie-Verlag.
1956, Berlin. 45. p.
- 4./ Id, m. 23-29.p.
- 5./ D. A. Kerimov : id, m. 6. p.
- 6./ Földesi Tanás : Az akaratszabadság problémája. Akadémia, Bp.
1960. II. p.
- 7./ Engels : Anti-Dühring. Szikra, Bp. 1950. 109. p.
- 8./ Engels : " " " " " 109.p.
- 9./ Lenin : Összes Művei I. köt. Szikra, Bp., 1951, 436. p.
- 10./ Pavlov : Művei. III. köt. I. Szikra, Bp., 1954. 115. p.
- 11./ A marxista filozófia alapjai. Kg. és Jogi K., Bp. 1959, 221. p.
- 12./ Engels : A természet dialektikája, Szikra, Bp. 1952, 241-242. p.
- 13./ A marxista filozófia alapjai. Bp., 1959. 222. p.
- 14./ M. D. Sargorodszkij, Az okozati összefüggés egyes kérdései a jog-
elméletben, I. p.
- 15./ Uo, 10. p.
- 16./ Lenin : Filozófiai Füzetek. Goszjuriszdai, Moszkva, 1947. 329. p.
- 17./ Vö. : Sz. F. Anyiszimov : A törvény, az okozatosság, a szükség-
szerűség és a véletlen kategóriáinak egymáshoz való viszonya,
Voproszű filozofii, 1955, 6. sz. 55. p.
- 18./ M.D. Sargorodszkij : Id m. 16. p.
- 19./ Alekszandrov : A jogszabály és a jogviszony, Goszjuriszdai,
Moszkva, 1947. 5 p.
- 20./ Marx-Engels : Válogatott levelek, Szikra, Bp., 1950, 492. p.
- 21./ Földesi Tamás : Id, m. 214. p.
- 22./ Lenin : Művei I. köt, Szikra, Bp. 1951, 436. p.
- 23./ Vö. : Engels : A természet dialektikája, Szikra, Bp, 1952. 227-231.p.
- 24./ Marx-Engels : Szocs. T. 8. izd, 2-e, 119, p.
- 25./ Földesi Tamás : Id, m, 253, p.
- 26./ Uo, 256. p.

- 27./ Pavlov : Művei III/2. Szikra, Bp. 1954. 229. p.
- 28./ Balázs András : Az agy és értelem eredete. Műveltség Kiadó, Bp., 1959. 229. p.
- 29./ A. Popovszkij : Pavlov. Szikra, Bp., 85-91. p.
- 30./ Földesi Tamás : Id. m. 273. p.
- 31./ Pavlov : Művei. III/1. Szikra, Bp., 1954. 197. p.
- 32./ Ranschburg Pál : Az emberi elme. Akadémia, Bp., 1923. 143. p.
- 33./ Földesi Tamás : Id. m. 273. p.
- 34./ Pszichológiai tanulmányok. II. köt. Akadémia, Bp., 1959. 30. p.
- 35./ Rubinstein : Bityije i szoznányije. Moszkva, 1957. 284-285. p.
- 36./ Uo. 285. p.
- 37./ Uo. 285. p.
- 38./ Földesi Tamás i. m. 283. p.
- 39./ Uo. 285. p.
- 40./ Uo. 294. p.
- 41./ Marx-Engels : Válogatott levelek. Szikra, Bp., 1950. 28-29. p.
- 42./ Marx-Engels : A német ideológia. Szikra, Bp., 1950. 50. p.
- 43./ Engels : Anti-Dühring. Szikra, Bp., 1950. 109. p.
- 44./ Plehanov : A monista történetfelfogás kérdéséhez. Szikra, Bp., 1950. 118. p.
- 45./ Engels : Anti-Dühring. Szikra, Bp., 1950. 110. p.
- 46./ Uo. 292-293. p.
- 47./ Engels : Válogatott levelek. Szikra, Bp., 1950. 493. p.
- 48./ H. Sinzheimer : Theorie der Gesetzgebung. Haarlem N. Y. 1948. 20. p.
- 49./ Kerimov : Id. m. 20. p.
- 50./ Kerimov : Id. m. 36. p.